

Οι Διεθνείς Διαστάσεις του Ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου

του Θανάση Δ. Σφήκα

Ήδη πριν τον Ιούλιο του 1936 η ιδεολογική πόλωση, οι εξοπλισμοί, η ιταλική εισβολή στην Αιθιοπία και η κατάληψη και στρατιωτικοποίηση της Ρηνανίας από τη Γερμανία είχαν αυξήσει την πιθανότητα ενός ευρωπαϊκού πολέμου, ο οποίος θα μπορούσε να εκραγεί χωρίς την ισπανική κρίση. Η περίοπτη θέση που κατείχε ο Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος στην πορεία ολίσθησης προς τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συνίσταται στο ότι επιτάχυνε την έκρηξή του, αποτελώντας προοίμιο και προπομπό της γενικότερης σύρραξης.

Για τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες ιδιαίτερη σημασία είχε η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων έναντι του εμφυλίου και οι συνέπειές της για ολόκληρη την Ευρώπη. Η εμμονή της Βρετανίας και της Γαλλίας στην πολιτική μη επεμβάσεως, παρά τις συνεχείς και εκτεταμένες παραβιάσεις της από την Ιταλία, τη Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση, αποδυνάμωσαν τις δύο δυτικές δυνάμεις, ενώ ενθάρρυναν και ισχυροποίησαν τον Άξονα. Ο Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος δημιούργησε αρκετή ανησυχία στο χώρο της Μεσογείου ώστε να καθηλώσει εκεί την προσοχή της ευρωπαϊκής διπλωματίας ενώ η Γερμανία προωθούσε τις φιλοδοξίες της στην κεντρική Ευρώπη. Παράλληλα, η ισπανική κρίση ενέτεινε τη βρετανική πολιτική κατευνασμού της Ιταλίας και της Γερμανίας, γεγονός που προκάλεσε τη δυσφορία και την ανησυχία εκείνων των χωρών που απειλούνταν από την επεκτατικότητα του Άξονα. Η απόλυτη προτεραιότητα της Βρετανίας στην πολιτική κατευνασμού περιόρισε σημαντικά τις διπλωματικές και αμυντικές επιλογές των χωρών αυτών και μεγιστοποίησε τους φόβους τους. Μολονότι ήταν φανερό ήδη από το 1935 ότι η Ιταλία και η Γερμανία δεν θα δίσταζαν να χρησιμοποιήσουν βία για την ανατροπή της ευρωπαϊκής ισορροπίας που είχε εγκαθιδρυθεί μετά το 1918, η απροθυμία των Βρετανών και των Γάλλων να διακινδυνεύσουν τη μετατροπή του ισπανικού πολέμου σε ευρωπαϊκό, και η συνακόλουθη πολιτική κατευνασμού, αποθάρρυναν τους εν δυνάμει συμμάχους τους και ενθάρρυναν πιθανούς εχθρούς.¹

Οι Εθνικιστές στρατηγοί που έκαναν το κίνημα στις 17-18 Ιουλίου 1936 ανέμεναν την ταχεία επικράτησή του με σειρά εξεγέρσεων του στρατού σε ολόκληρη την Ισπανία. Η διάψευση των προσδοκιών τους και ο τριετής εμφύλιος που ακολούθησε οφείλονταν σε τρεις λόγους. Κατά πρώτον, αρκετοί αξιωματικοί και πολλά τμήματα της στρατιωτικοποιημένης αστυνομίας αρνήθηκαν – και σε μερικές περιπτώσεις δεν μπόρεσαν – να στραφούν εναντίον της Νόμιμης Ισπανικής Δημοκρατικής Κυβέρνησης (ΝΙΔΚ). Δεύτερον, οι στασιαστές υποτίμησαν το σθένος της λαϊκής αντίστασης, ιδίως μετά την απόφαση της ΝΙΔΚ να οπλίσει τις πολιτοφυλακές των σοσιαλιστικών και αναρχικών συνδικάτων. Τέλος, οι προϋποθέσεις παρατεταμένου εμφυλίου πολέμου συμπληρώθηκαν με την επέμβαση ξένων δυνάμεων.²

Αρχικά ο Χίτλερ και ο Μουσολίνι αιφνιδιάστηκαν από το κίνημα, για το οποίο άλλωστε είχαν άγνοια. Όταν, μάλιστα, λίγες ημέρες αργότερα οι Εθνικιστές ζήτησαν βοήθεια, η αρχική απάντηση ήταν αρνητική. Εν τούτοις, πολύ σύντομα οι δύο δικτάτορες αποφάσισαν να τους συνδράμουν για λόγους ιδεολογικούς, στρατηγικούς και οικονομικούς. Η ήττα της Β΄ Ισπανικής Δημοκρατίας θα αποτελούσε ήττα του «κομμουνισμού» και θα αύξανε το διεθνές κύρος του Φασισμού και του Εθνικοσοσιαλισμού. Μια Ισπανία φίλα προσκείμενη στη Γερμανία και την Ιταλία θα έσφιγγε τον κλοιό γύρω από τη Γαλλία, ενώ το ισπανικό υπέδαφος ήταν πλούσιο σε πρώτες ύλες απαραίτητες για τους γερμανικούς εξοπλισμούς.

Εξηγώντας τα κίνητρα της ιταλικής επέμβασης στην Ισπανία, ο ιταλός υπουργός Εξωτερικών Γκαλεάτσο Τσιάνο συσχέτισε άμεσα την Ιβηρική εκστρατεία με τις ευρύτερες ιταλικές βλέψεις. «Στην Ισπανία», σημείωσε τον Οκτώβριο του 1937, «πολεμούσαμε για την υπεράσπιση του πολιτισμού και της Επανάστασής μας», ενώ τον Φεβρουάριο του 1939 πρόσθεσε ότι στις μεγάλες μάχες «του Έβρου, της Βαρκελώνης και της Μάλαγα τέθηκαν τα θεμέλια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη Μεσόγειο».3 Οι αφορισμοί αυτοί παραπέμπουν ευθέως στις άρρηκτα αλληλοσυνδεόμενες ιδεολογικές και στρατηγικές ανάγκες που εξυπηρετούσε η ιταλική επέμβαση στην Ισπανία. Προεξέχουσα μεταξύ αυτών ήταν η εδραίωση της θέσης της Ιταλίας ως μεγάλη δύναμη και η ενίσχυση του κύρους της Φασιστικής ιδεολογίας. Δευτερεύοντες στόχοι ήταν η ανάπλαση του ιταλικού λαού επί το πολεμοχαρέστερον και η αποδυνάμωση της θέσης της Βρετανίας και της Γαλλίας στη Μεσόγειο. Για λίγες ημέρες μετά την έκρηξη του εμφυλίου ο Μουσολίνι υπήρξε προσεκτικός και πρόσφερε στους Εθνικιστές περιορισμένη βοήθεια σε μια επιχείρηση την οποία θεωρούσε μικρής επικινδυνότητας. Όταν απέτυχε το σχέδιο των Εθνικιστών για ταχεία κατάληψη της εξουσίας, ο ιταλός δικτάτορας ταυτίστηκε με τη σταυροφορία του Αρχιστράτηγου Φρανθίσκο Φράνκο, ιδίως όταν ο τελευταίος έθεσε εαυτόν υπό την προστασία του. Μετά από αυτό, ο Ντούτσε δεν ήταν διατεθειμένος να ανεχθεί την ήττα των Ισπανών προστατευόμενων του, καθώς τούτο θα αποτελούσε καίριο πλήγμα κατά του διεθνούς κύρους του Φασισμού.4

Τα κίνητρα της γερμανικής επέμβασης στην Ισπανία ήταν και αυτά πρωτίστως ιδεολογικά και στρατηγικά, αλλά σύντομα οι Γερμανοί συνειδητοποίησαν τα τεράστια οικονομικά οφέλη που θα μπορούσαν να αποκομίσουν. Όταν τον Ιούλιο του 1936 άρχισε να ρέει η γερμανική βοήθεια στον Φράνκο, ο Χίτλερ διέταξε τον Χέρμαν Γκαίρινγκ - ο οποίος είχε ήδη τεθεί επικεφαλής της πολεμικής βιομηχανίας και των εξοπλιστικών προγραμμάτων της Γερμανίας - να εξασφαλίσει οικονομικά ανταλλάγματα από τους Εθνικιστές. Για τα επόμενα τρία χρόνια ο Γκαίρινγκ διηύθυνε σχεδόν μόνος τη γερμανική επέμβαση στην Ισπανία με σκοπό να προσπορίσει όσο το δυνατόν περισσότερα οφέλη, κυρίως σε πρώτες ύλες και συνάλλαγμα.5

Παρά τις αρχικές επιφυλάξεις τους, ο Μουσολίνι και ο Χίτλερ επέδειξαν επιμονή και συνέπεια στην ισπανική πολιτική τους, ενώ η μεταξύ τους διανομή των χώρων ευθύνης στην Ευρώπη καθορίστηκε από την αρχή. Στις 23 Σεπτεμβρίου 1936 ο γερμανός υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου Hans Frank είπε στον Μουσολίνι ότι στη Μεσόγειο η Γερμανία δεν είχε ούτε συμφέροντα ούτε βλέψεις, και ότι ο Χίτλερ τη θεωρούσε «καθαρώς ιταλική θάλασσα», στην οποία η Ρώμη είχε «δικαίωμα προνομίων και ελέγχου». Ο Μουσολίνι απάντησε επιβεβαιώνοντας την απόφασή του να εξασφαλίσει τη νίκη των Εθνικιστών στην Ισπανία. Ένα μήνα αργότερα, σε συνομιλία με τον γερμανό υπουργό Εξωτερικών βαρώνο Konstantin von Neurath, ο Τσιάνο επανέλαβε ότι ο Μουσολίνι επιθυμούσε «μια αποφασιστική στρατιωτική προσπάθεια για να επιφέρει την κατάρρευση της κυβέρνησης της Μαδρίτης». Η Ιταλία και η Γερμανία συμφώνησαν να συντονίσουν άμεσα τη στρατιωτική επέμβασή τους στην Ισπανία και να αναγνωρίσουν το καθεστώς Φράνκο. Εν τούτοις, και οι δύο χώρες δέχθηκαν ότι υπήρχαν όρια στην ισπανική πολιτική τους. Στις 23 Ιανουαρίου 1937 ο Γκαίρινγκ είπε στον Μουσολίνι και στον Τσιάνο ότι η Γερμανία σκόπευε «να φθάσει μόνον ως τα όρια του δυνατού, αποτρέποντας έτσι την έκρηξη ενός γενικού πολέμου εξαιτίας των επιπλοκών στην Ισπανία». Ο Μουσολίνι συμφώνησε ότι στόχος του ήταν «να εξωθήσει τα πράγματα στα όρια, χωρίς όμως να διακινδυνεύσει ένα γενικό πόλεμο».6

Η αποφασιστικότητα της Ιταλίας και της Γερμανίας να συνδράμουν τον Φράνκο χωρίς να

προκαλέσουν την έκρηξη ευρωπαϊκού πολέμου ταίριαζε απόλυτα με την αποφασιστικότητα της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Σοβιετικής Ένωσης να αποφύγουν έναν τέτοιο πόλεμο, έστω και για διαφορετικούς λόγους και με διαφορετικά μέσα. Στην περίπτωση της Βρετανίας, η οποία συμπαρέσυρε και τη Γαλλία, η πολιτική αυτή οφειλόταν σε ένα μίγμα αδιαφορίας, εχθρότητας και κυνισμού έναντι της Β΄ Ισπανικής Δημοκρατίας, την οποία η βρετανική συντηρητική κυβέρνηση θεωρούσε ως το στάδιο του «κερενσκισμού» στην πορεία μπολσεβικοποίησης της χώρας. Στις 5 Νοεμβρίου 1936, κατά τη διάρκεια γεύματος με τον Ιβάν Μάισκου, σοβιετικό πρέσβη στο Λονδίνο και αντιπρόσωπο της Μόσχας στην Επιτροπή Μη Επεμβάσεως, ο Ουίνστον Τσόρτσιλ διατύπωσε επιγραμματικά τον βρετανικό κυνισμό:

Εν πάσει περιπτώσει, γιατί να φιλονικούμε [...] Θα παρέλθει μια εβδομάδα, και όλη αυτή η δυσάρεστη Ισπανική υπόθεση θα εξαφανισθεί από το προσκήνιο [...] Έχετε δει τις ανταποκρίσεις στις σημερινές εφημερίδες; Σε μια ή δύο ημέρες ο Φράνκο θα βρίσκεται στη Μαδρίτη, και τότε ποιός θα θυμάται την Ισπανική Δημοκρατία;⁷

Στη Γαλλία, η κυβέρνηση Λαϊκού Μετώπου του σοσιαλιστή Λέον Βλουμ θέλησε να συνδράμει τους Δημοκρατικούς, αλλά η επιθυμία της προσέκρουσε όχι μόνο στο φόβο εμπλοκής με τη Γερμανία και την Ιταλία, αλλά και στις αντικομμουνιστικές προκαταλήψεις της ισχυρής γαλλικής δεξιάς και των Βρετανών.⁸ Η περίπτωση της ΕΣΣΔ ήταν διαφορετική. Ο Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος εξερράγη σε μια περίοδο που η Μόσχα επεδίωκε να συνάψει με τη Βρετανία και τη Γαλλία αμυντική συμμαχία κατά της Γερμανίας. Μολονότι στις 2 Μαΐου 1935 είχε υπογραφεί στο Παρίσι γαλλο-σοβιετικό σύμφωνο αμοιβαίας βοήθειας, ο Στάλιν φοβήθηκε ότι άμεση και εκτεταμένη σοβιετική βοήθεια προς τους Ισπανούς Δημοκρατικούς θα ενίσχυε τις ανησυχίες της γαλλικής δεξιάς και των Βρετανών περί πιθανής νίκης του «μπολσεβικισμού» στη δυτική Μεσόγειο, καταστρέφοντας έτσι κάθε ελπίδα σύναψης αντι-φασιστικής συμμαχίας. Στις 15 Οκτωβρίου 1936 το Κομσομολ, το πρώτο σοβιετικό πλοίο που μετέφερε όπλα στους Δημοκρατικούς, έφθασε στο λιμάνι της Καρθαγένης. Από τη στιγμή εκείνη η ΕΣΣΔ έστειλε στη Β΄ Ισπανική Δημοκρατία αρκετά περιορισμένη βοήθεια, ώστε να μην ενισχύσει τη βρετανική και γαλλική καχυποψία, αλλά επαρκή ώστε να αποτρέψει την άμεση κατάρρευση των Δημοκρατικών και τη μετατροπή της Ισπανίας σε δορυφόρο του Άξονα. Στις 3 Νοεμβρίου 1936 ο Μάισκου συνόπισε προφητικά στον βρετανό υπουργό Εξωτερικών Άντονι Ήντεν τους φόβους και τα κίνητρα της σοβιετικής πολιτικής στην Ισπανία:

Εάν κέρδιζε ο στρατηγός Φράνκο το αποτέλεσμα θα επεφημείτο από τη Γερμανία και την Ιταλία ως μια μεγάλη νίκη για τις ίδιες· το κύρος και η επιρροή τους θα αυξάνονταν ακόμη περισσότερο και ο στρατηγός Φράνκο θα ήταν ουσιαστικά υπό τον έλεγχό τους. [...] Η] ενθάρρυνση της Γερμανίας και της Ιταλίας θα ήταν τέτοια που θα έφερνε πιο κοντά την ημέρα κατά την οποία μια άλλη ενεργός επιδρομή θα γινόταν - τούτη τη φορά ίσως στην κεντρική ή την ανατολική Ευρώπη.⁹

Πέντε ημέρες αργότερα άρχισε η επίθεση των Εθνικιστών εναντίον της Μαδρίτης, με το

ηθικό των υπερασπιστών της ισπανικής πρωτεύουσας αναπτωμένο εξαιτίας της άφιξης των πρώτων σοβιετικών αρμάτων μάχης, καταδιωκτικών αεροπλάνων και τεχνικών συμβούλων, καθώς και των πρώτων 1.900 μαχητών των Διεθνών Ταξιαρχιών, τις οποίες η Κομιντέρν είχε αρχίσει να στρατολογεί για την υπεράσπιση της Β΄ Ισπανικής Δημοκρατίας. Ως τις 22 Νοεμβρίου 1936 η επίθεση είχε αποκρουσθεί. Οι Εθνικιστές για πρώτη φορά αναλογίσθηκαν το ενδεχόμενο της ήττας και συνειδητοποίησαν ότι χρειαζόνταν άμεσα τεράστια εξωτερική βοήθεια. Ο Χίτλερ και ο Μουσολίνι ανταποκρίθηκαν με τη διπλωματική αναγνώριση του καθεστώτος Φράνκο και την αποστολή μεγάλης ποσότητας πολεμικού υλικού. Η γερμανική βοήθεια ήταν σε τέτοια κλίμακα που να εμποδίζει την ήττα του Φράνκο, διότι οι ευρύτεροι διπλωματικοί στόχοι του Χίτλερ θα εξυπηρετούνταν καλύτερα από έναν ισπανικό εμφύλιο πόλεμο μακράς διάρκειας που θα καθήλωνε την προσοχή της ευρωπαϊκής διπλωματίας στην Ιβηρική. Επίσης οι Γερμανοί εκτίμησαν ορθά ότι όσο περισσότερο διαρκούσε ο εμφύλιος στην Ισπανία, τόσο θα αύξανε η πιθανότητα της οριστικής και αμετάκλητης πρόσδεσης της Ιταλίας στο γερμανικό άρμα.

Από την άλλη πλευρά, ο Μουσολίνι είχε πολύ λιγότερους ενδοιασμούς. Στα μέσα Δεκεμβρίου του 1936 ο Ντούτσε έστειλε στην Ισπανία τις πρώτες μονάδες μιας δύναμης «εθελοντών», η οποία ως τα μέσα Φεβρουαρίου του 1937 θα ανερχόταν σε 50.000 άνδρες, αποτελούμενη από μέλη της Φασιστικής πολιτοφυλακής και τμήματα του τακτικού ιταλικού στρατού. Ο φόβος ενός πρόωρου πολέμου με τη Βρετανία και τη Γαλλία ανάγκασε τον Χίτλερ να αφήσει τον Ντούτσε να προσφέρει την αποφασιστική βοήθεια στην ισπανική Εθνικιστική σταυροφορία. Ο Μουσολίνι άδραξε την ευκαιρία συνδέοντας το προσωπικό του κύρος, αλλά και το κύρος της Φασιστικής ιδεολογίας, με τη νίκη του Φράνκο, και γι' αυτό η ιταλική στρατιωτική βοήθεια από τον Δεκέμβριο του 1936 ως τον Ιανουάριο του 1937 υπήρξε καίρια για την πολεμική επιβίωση των Εθνικιστών.¹⁰

Η προσήλωση του Μουσολίνι στην Ιβηρική εκστρατεία του επιβεβαιώθηκε με τον πλέον εύγλωττο τρόπο τον Μάρτιο του 1937, όταν τα ιταλικά στρατιωτικά τμήματα εξεπέλυσαν μεγάλη επίθεση στη Γουαδαλαχάρα, κοντά στη Μαδρίτη. Εντός ολίγων ημερών οι «εθελοντές» του Μουσολίνι υπέστησαν συντριπτική ήττα από τον στρατό των Δημοκρατικών και από σχηματισμούς των Διεθνών Ταξιαρχιών που συμπεριλάμβαναν ένα τάγμα ιταλών αντιφασιστών. Ένας έξαλλος Μουσολίνι ειδοποίησε την ιταλική στρατιωτική διοίκηση στην Ισπανία ότι ούτε ένας Ιταλός δεν θα επιτρεπόταν να επιστρέψει στην Ιταλία μέχρις ότου η νίκη κατά της Β΄ Ισπανικής Δημοκρατίας ξεπλύνει το όνειδος της Γουαδαλαχάρα. Η διαταγή αυτή δέσμευσε τον Μουσολίνι ακόμη περισσότερο υπέρ της σταυροφορίας του Φράνκο, διότι στη Γουαδαλαχάρα είχε καταρριφθεί ο μύθος περί του ακατανίκητου του φασισμού· ο Ντούτσε θα παρέμενε στην Ισπανία ως την ανακατασκευή του μύθου.¹¹

Η αποφασιστικότητα του ιταλού δικτάτορα ενισχύθηκε από την απουσία διεθνών εμποδίων στη θέλησή του. Στη Γουαδαλαχάρα οι Δημοκρατικοί συνέλεξαν έγγραφα που αποδείκνυαν ότι πολλοί από τους ιταλούς «εθελοντές» ήταν άνδρες του τακτικού ιταλικού στρατού. Όταν η ΝΙΔΚ παρουσίασε τα έγγραφα στην Επιτροπή Μη Επεμβάσεως, η τελευταία αρνήθηκε να τα εξετάσει με το πρόσχημα ότι οι Δημοκρατικοί δεν εκπροσωπούσαν στην

Επιτροπή και συνεπώς δεν είχαν δικαίωμα να διαμοιράζουν έγγραφα. Κατά τον Μάισκου, μετά από αυτό, «το φασιστικό στρατόπεδο διέπετο από επιθετικό πνεύμα περισσότερο από κάθε άλλη φορά». Το πνεύμα αυτό αποκαλύφθηκε μεγαλοπρεπώς από τον Dino Grandi, ιταλό πρέσβη στο Λονδίνο και αντιπρόσωπο της Ρώμης στην Επιτροπή, ο οποίος κατά τη διάρκεια μιας συνεδρίασής της είπε εκνευρισμένος στους υπόλοιπους πρέσβεις: «Εάν θέλετε τη γνώμη μου, ούτε ένας Ιταλός εθελοντής δεν θα εγκαταλείψει την Ισπανία ωστόσο στεφθεί νικητής ο Φράνκο!»». Την ίδια στιγμή, σάρκασε ο Μάισκου, «κοινός παρονομαστής όλων των παρεμβάσεων στη συζήτηση ήταν – “Α, τι μπορούμε να κάνουμε για να κατευάσουμε τον φασιστικό τίγρη!”».12

Τον Φεβρουάριο του 1937 ο ιταλικός στρατός και οι Εθνικιστές κατέλαβαν το στρατηγικής σημασίας λιμάνι της Μάλαγα. Τον Ιούνιο οι Εθνικιστές κατέλαβαν το Μπιλμπάο, εμπλουτίζοντας το οικονομικό και στρατιωτικό οπλοστάσιό τους με τα εργοστάσια πυρομαχικών και εκρηκτικών, τις χαλυβουργίες, τα ναυπηγεία και τα εργοστάσια κατασκευής μεγάλων μηχανών που διέθετε η βιομηχανικά αναπτυγμένη Χώρα των Βάσκων. Ως αποτέλεσμα αυτών των στρατιωτικών εξελίξεων, η Μεσόγειος έγινε η κύρια θαλάσσια αρτηρία εφοδιασμού της ΝΙΔΚ με πολεμικό υλικό και τρόφιμα από τη Σοβιετική Ένωση. Η αντίδραση των Εθνικιστών και των συμμάχων τους σε αυτό ανέδειξε την ανατολική Μεσόγειο, τα Δαρδανέλια και το Αιγαίο σε θέατρο των ναυτικών επιχειρήσεων του Ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου. Ύστερα από επείγουσα παράκληση του Φράνκο για αυξημένη ναυτική βοήθεια ώστε να εμποδισθεί η δήθεν επικείμενη και τεράστια αποστολή σοβιετικών εφοδίων προς τους Δημοκρατικούς, στις 5 Αυγούστου 1937 ο Μουσολίνι συμφώνησε να χρησιμοποιήσει ιταλικά υποβρύχια εναντίον εμπορικών πλοίων διαφόρων εθνικοτήτων. Ως τις αρχές Σεπτεμβρίου περισσότερα από τριάντα πλοία υπό διάφορες σημαίες είχαν υποστεί επίθεση από ιταλικά υποβρύχια και αεροπλάνα σε όλη τη Μεσόγειο, και τουλάχιστον οκτώ από αυτά είχαν βυθισθεί. Κατά τον Τσιάνο, τα αποτελέσματα της ιταλικής πειρατείας ήταν «εκπληκτικά».13

Στις 10 Σεπτεμβρίου 1937, μετά από γαλλική πρωτοβουλία και τη σύμφωνη γνώμη των Βρετανών, υπογράφηκε διεθνής συμφωνία στη Νγιοη της Ελβετίας με στόχο να σταματήσει την ιταλική πειρατεία. Η Ιταλία αποδέχθηκε τη συμφωνία και η βύθιση εμπορικών πλοίων από ιταλικά υποβρύχια στη Μεσόγειο διακόπηκε προσωρινά και για μικρό χρονικό διάστημα. Ο Τσιάνο θεώρησε τη Νγιοη «λαμπρή νίκη. Από ύποπτοι πειρατείας σε αστυνομικούς της Μεσογείου - και οι Ρώσσοι, των οποίων τα πλοία βυθίζαμε, αποκλείσθηκαν!»14

Το φθινόπωρο του 1937 κάθε αισιοδοξία φαινόταν υπερβολική για τους Ισπανούς Δημοκρατικούς. Η στρατιωτική ισορροπία είχε μεταβληθεί υπέρ του Φράνκο, ιδίως μετά την κατάληψη της Gijón και της Aviles από τον Αρχιστράτηγο τον Οκτώβριο. Η ΝΙΔΚ απώλεσε τη βιομηχανική παραγωγή, τις στρατιωτικές δυνάμεις και, κυρίως, όλα τα λιμάνια της βόρειας Ισπανίας. Η συρρίκνωση της ζώνης των Δημοκρατικών άφηνε πλέον τη Μεσόγειο ως τη μοναδική θαλάσσια οδό για τον εφοδιασμό τους με όπλα και τρόφιμα. Επιπλέον, οι μεγάλες επιθέσεις των Δημοκρατικών στο Brunete, το Belchite και το Τερουέλ τον Ιούλιο, Αύγουστο και Δεκέμβριο του 1937 κατέδειξαν ότι παρά τις αρχικές προελάσεις, τα στρατεύματά τους δεν ήταν ικανά να υπερασπίσουν τα εδάφη που καταλάμβαναν. Τούτο οφειλόταν όχι μόνο στις εσωτερικές έριδες των Δημοκρατικών, αλλά πρωτίστως στο γεγονός ότι από πλευράς έμπυχου υλικού, πυροβολικού, αεροπλάνων και πολεμοφοδίων, στα τέλη του 1937 οι Εθνικιστές υπερείχαν συντριπτικά. Τότε εμφανίσθηκαν τα πρώτα συμπτώματα ηττοπάθειας στους κόλπους της ΝΙΔΚ, η οποία μετέφερε την έδρα της από τη Βαλένθια, όπου βρισκόταν από τον Νοέμβριο του 1936, στη Βαρκελώνη. Η μετακίνηση

κρίθηκε απαραίτητη όχι μόνον έναντι μιας ενδεχόμενης εκστρατείας του Φράνκο για την κατάληψη της Βαλένθια, αλλά και διότι η Βαρκελώνη ήταν πιο κοντά στα σύνορα με τη Γαλλία.¹⁵

Το 1938 οι Ιταλοί και οι Γερμανοί άρχισαν να δυσφορούν με την αργή διεξαγωγή των επιχειρήσεων από τον Φράνκο και αναζητούσαν εναλλακτικές λύσεις. Αυτό που δεν εννοούσαν ήταν ότι ο Αρχιστράτηγος επεδίωκε να δρέψει πολιτικά οφέλη από έναν παρατεταμένο πόλεμο φθοράς ο οποίος θα κατέληγε στη βιολογική εξαφάνιση των Δημοκρατικών. Γι'αυτό το λόγο, και λαμβάνοντας υπόψη την υπεροχή των Εθνικιστών σε έμπυχο υλικό και εξοπλισμό, προτιμούσε τις παρατεταμένες μάχες που κόστιζαν τεράστιες απώλειες στους Δημοκρατικούς, ενώ στις περιοχές που κατελάμβανε εκτελούσε τους αντιπάλους του κατά χιλιάδες· χαρακτηριστικά, η εκτέλεση αγροτών πολιτοφυλάκων επονομάσθηκε «“παραχώρηση αγροτικής μεταρρύθμισης”».¹⁶

Τον Μάρτιο του 1938 οι εξελίξεις εντός και εκτός Ισπανίας ενίσχυσαν το ενδεχόμενο ευρωπαϊκού πολέμου. Στις 9 Μαρτίου ο Φράνκο εξαπέλυσε μεγάλη εκστρατεία στην Αραγωνία με στόχο να φθάσει στη Λέριδα της Καταλωνίας. Δύο ημέρες αργότερα ο Χίτλερ πραγματοποίησε την «ένωση» με την Αυστρία, και στις 13 Μαρτίου ο Λέον Βlum ανέλαβε για δεύτερη φορά την πρωθυπουργία στο Παρίσι. Αμέσως φημολογήθηκε ότι οι Γάλλοι, θορυβημένοι από τις επιτυχίες του Φασισμού και του Εθνικοσοσιαλισμού σε όμορες χώρες, σκέπτονταν να στείλουν τρεις έως πέντε μεραρχίες και αεροπλάνα στην Καταλωνία για να αποτρέψουν την κατάρρευση της Β' Ισπανικής Δημοκρατίας. Ο Τσιάνο ειδοποίησε το Βερολίνο ότι στην περίπτωση αυτή ο Άξονας θα έπρεπε «να επέμβει δυναμικά».¹⁷ Τελικά τούτο δεν ήταν απαραίτητο διότι το μόνο που κατόρθωσε να κάνει ο Βlum ήταν να ανοίξει τα γαλλο-ισπανικά σύνορα και να επιτρέψει για μια ακόμη φορά τη ροή εφοδίων στους Δημοκρατικούς. Οι τελευταίοι βελτίωσαν τον εξοπλισμό τους και επιβράδυναν την προέλαση του Φράνκο προς την Καταλωνία, χωρίς όμως μόνιμο θετικό αποτέλεσμα. Στα τέλη Απριλίου ο Βlum αναγκάστηκε να παραχωρήσει τη θέση του στον Edouard Daladier, ο οποίος έκλεισε τα σύνορα για μια ακόμη φορά στις 13 Ιουνίου 1938.

Τον Φεβρουάριο του 1938 η πολιτική κατευνασμού που ακολουθούσε ο βρετανός πρωθυπουργός Νέβιλ Τσάμπερλαιν έναντι του Άξονα προκάλεσε την παραίτηση του Ήντεν. Η απομάκρυνση του τελευταίου από το υπουργείο Εξωτερικών ισχυροποίησε τη θέση του Τσάμπερλαιν, με αποτέλεσμα στις 16 Απριλίου 1938 η Βρετανία και η Ιταλία να καταλήξουν σε συμφωνία δια της οποίας το Λονδίνο αποδεχόταν πλήρως την ιταλική επέμβαση στην Ισπανία. Η Ιταλία συμφώνησε να αποσύρει τα στρατεύματά της από εκεί μετά το τέλος του εμφυλίου, ενώ οι δύο δυνάμεις συμφώνησαν να εγγυηθούν το εδαφικό καθεστώς της Μεσογείου. Δίκηνη φύλλου συκής για την ένδεια του βρετανικού κατευνασμού, αποφασίστηκε ότι η συμφωνία δεν θα ετίθετο σε εφαρμογή αμέσως, αλλά σε ημερομηνία που θα καθόριζαν από κοινού το Λονδίνο και η Ρώμη – δηλαδή μετά την εκκένωση της Ισπανίας από τα ιταλικά στρατεύματα. Η συμφωνία αυτή εξόργισε τους Ισπανούς Δημοκρατικούς, καθώς η Βρετανία θα εξακολουθούσε να υποστηρίζει την Επιτροπή Μη Επεμβάσεως, αλλά ταυτοχρόνως αποδεχόταν την παρουσία του ιταλικού στρατού στην Ισπανία ως το τέλος του πολέμου.¹⁸

Απολαμβάνοντας τις ευλογίες της Βρετανίας για την Ιβηρική εκστρατεία του, και με τη

Γαλλία ανίκανη να αντιδράσει από μόνη της, στις 9 Ιουνίου 1938 ο Μουσολίνι αποφάσισε να ενισχύσει τον Φράνκο αποστέλλοντας στην Ισπανία 6.000 στρατιώτες και μεγάλο αριθμό αεροσκαφών, παρά τις έντονες διαμαρτυρίες των Γάλλων και των Βρετανών για τις αεροπορικές επιδρομές των Εθνικιστών και των ξένων υποστηρικτών τους εναντίον αμάχων στην Ισπανία και εμπορικών πλοίων στη Μεσόγειο. Λίγο πριν ο Τσιάνο είχε διαβεβαιώσει τους αεροπόρους του Φράνκο ότι «παρ' όλες τις επιτροπές, δεν θα τους εγκαταλείψουμε μέχρις ότου η σημαία των Εθνικιστών κυματίζει στους υψηλότερους πύργους της Βαρκελώνης, της Βαλένθια και της Μαδρίτης».19

Τον Σεπτέμβριο του 1938, όταν με τη Συμφωνία του Μονάχου η Βρετανία και η Γαλλία υποκλίθηκαν στη Γερμανία και κατήγγησαν την ανεξαρτησία της Τσεχοσλοβακίας, διαλύθηκαν πολλές ψευδαισθήσεις σε ολόκληρη την Ευρώπη. Οι Ισπανοί Δημοκρατικοί συνειδητοποίησαν ότι τώρα πλέον εξέπνευσε και η αμυδρότερη ελπίδα για έναν ευρωπαϊκό πόλεμο κατά του Φασισμού και του Εθνικοσοσιαλισμού, στον οποίο η Ισπανία θα ήταν ζωτικός σύμμαχος της Βρετανίας και της Γαλλίας. Ο Τσάμπερλαιν έσπευσε να αυξήσει την οδύνη των Δημοκρατικών δηλώνοντας ότι «σύντομα θα υπήρχε μια "διευθέτηση" στην Ισπανία - κατά το πνεύμα της διευθέτησης του Μονάχου».20 Αν και αποστολές πολεμικού υλικού εξακολούθησαν να στέλνονται από τη Σοβιετική Ένωση στους Δημοκρατικούς ως τον Δεκέμβριο του 1938, μετά το Μόναχο ο Στάλιν άρχισε και αυτός να ανησυχεί περισσότερο για το ενδεχόμενο μιας νέας υποχώρησης της Βρετανίας και της Γαλλίας ενώπιον νέων γερμανικών απαιτήσεων στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη.21

Η Συμφωνία του Μονάχου ενίσχυσε την επιθετικότητα και την αδιαλλαξία της Γερμανίας, της Ιταλίας και των Ισπανών Εθνικιστών, ενώ η Βρετανία και η Γαλλία αποδυναμώθηκαν ενώπιον φίλων και εχθρών. Ο υπουργός Εξωτερικών του Φράνκο είπε στον γερμανό πρέσβη ότι η επίλυση της τσεχοσλοβακικής κρίσης δημιουργούσε την ευκαιρία τερματισμού του εμφυλίου με στρατιωτικά μέσα, αρκεί να προσφερόταν πρόσθετη βοήθεια στους Εθνικιστές. Ο Μουσολίνι θεώρησε ότι οι Ισπανοί Δημοκρατικοί «θα υποκύψουν [...] σύντομα. Διότι η ήττα της Πράγας καθιστά αναπόφευκτη και την ήττα της Βαρκελώνης».22 Για τις μικρότερες χώρες που απειλούνταν από την Ιταλία και τη Γερμανία και προσέβλεπαν στη Βρετανία και τη Γαλλία για την ασφάλειά τους, η Συμφωνία του Μονάχου διάλυσε την ψευδαίσθηση ότι το Λονδίνο και το Παρίσι θα αντιστέκονταν στην επεκτατικότητα του Άξονα. Μερικές από αυτές άρχισαν να ανησυχούν για τις επόμενες κινήσεις του Χίτλερ και του Μουσολίνι, φοβούμενες μήπως έλθει η σειρά τους να ακολουθήσουν τη μοίρα της Τσεχοσλοβακίας. Μετά τον Οκτώβριο του 1938, όπως σχολίασε ο αμερικανός πρέσβης στη Δημοκρατική Ισπανία, «το πνεύμα του Μονάχου έπεφτε πάνω στον κόσμο σαν ένα χαμηλό σύννεφο».23

Στην Ισπανία, οι κατακτήσεις του Φράνκο και η συρρίκνωση των εδαφών που κατείχαν οι Δημοκρατικοί δημιούργησαν σοβαρότατα προβλήματα επισιτισμού. Οι πληθυσμοί της Δημοκρατικής ζώνης τρέφονταν κυρίως με τα «αντιστασιακά χάπια του δόκτορος Negrín» - φακές - που μετονομάστηκαν προς «τιμή» του Juan Negrín, σοσιαλιστή πρωθυπουργού της ΝΙΔΚ και καθηγητή φυσιολογίας στο πανεπιστήμιο της Μαδρίτης.24 Για να προκαταλάβουν την εκστρατεία των Εθνικιστών κατά της Βαλένθια, στις 24-25 Ιουλίου 1938 οι Δημοκρατικοί είχαν εξαπολύσει μεγάλη επίθεση αντιπερισπασμού κατά μήκος του ποταμού Έβρου. Ως την 1η Αυγούστου είχαν προελάσει σαράντα χιλιόμετρα, φθάνοντας στην πόλη Gandesa. Ο Φράνκο, διαθέτοντας σχεδόν ένα εκατομμύριο άνδρες υπό τις διαταγές του και τεράστιες ποσότητες πολεμικού υλικού, αποφάσισε να μετατρέψει την Gandesa σε πεδίο σφαγής του εναπομείνοντος στρατού των Δημοκρατικών. Ο Αρχιστράτηγος εγκατέλειψε την προέλαση κατά της Βαλένθια και υπομονετικά αποδεκάτισε τους αντιπάλους του. Στις

30 Οκτωβρίου 1938 άρχισε την αντεπίθεσή του και μέσα σε τέσσερις εβδομάδες ανέκτησε πλήρως τα εδάφη που είχαν καταλάβει οι Δημοκρατικοί στα τέλη Ιουλίου. Η μάχη του Έβρου, η πλέον αιματηρή του Ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου, διήρκεσε τέσσερις μήνες· όταν τελείωσε, η Β΄ Ισπανική Δημοκρατία είχε ουσιαστικά απωλέσει τον στρατό της και ο Φράνκο είχε επιτύχει τη βιολογική εξόντωση δεκάδων χιλιάδων αντιπάλων του. Η κατάρρευση των Δημοκρατικών ήταν πλέον επικείμενη, αλλά αυτό που την ανέβαλε για λίγους μήνες και στηρίξε την περαιτέρω αντίστασή τους ήταν ο τρόμος των αντιποίνων και των σφαγών που θα διέπρατταν οι Εθνικιστές μετά την ολοκληρωτική επικράτησή τους.²⁵

Μετά τη νίκη τους στον Έβρο, στις 23 Δεκεμβρίου 1938 οι Εθνικιστές άρχισαν να προελαύνουν προς την Καταλωνία. Καθώς ολόκληρα συντάγματα του στρατού των Δημοκρατικών στερούνταν ακόμη και ατομικού οπλισμού, στα τέλη Νοεμβρίου ο Στάλιν είχε αποδεχθεί την ύστατη έκκληση της ΝΙΔΚ. Επτά σοβιετικά πλοία μετέφεραν σε γαλλικά λιμάνια μεγάλες ποσότητες πολεμικού υλικού, αλλά πιθανότατα εξαιτίας των ιταλικών απειλών, οι Γάλλοι καθυστέρησαν τη διοχέτευσή τους στην Ισπανία ως τις αρχές Φεβρουαρίου του 1939.²⁶ Τότε, όμως, ήταν ήδη αργά. Στις 25 Ιανουαρίου 1939 η ΝΙΔΚ είχε εγκαταλείψει τη Βαρκελώνη για τη Χερόνα, και την επομένη ο στρατός των Εθνικιστών είχε εισβάλει στην πρωτεύουσα της Καταλωνίας. Ώς τις 10 Φεβρουαρίου ολόκληρη η περιοχή είχε καταληφθεί από τα στρατεύματα του Φράνκο.

Οι Δημοκρατικοί διατηρούσαν υπό τον έλεγχό τους περίπου το ένα τρίτο της χώρας, αλλά πολλοί από αυτούς έκριναν μάταιη κάθε περαιτέρω αντίσταση. Στη Μαδρίτη στις αρχές Μαρτίου ξέσπασαν ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ όσων επιθυμούσαν διαπραγμαύσεις με τον Φράνκο για την επίτευξη συμβιβασμού και εκείνων που επέμεναν να πολεμήσουν μέχρι εσχάτων. Ο Αρχιστράτηγος έκανε γνωστό ότι το μόνο που τον ενδιέφερε ήταν η άνευ όρων παράδοση. Για τα επακόλουθα είχε ήδη μεριμνήσει από τις 13 Φεβρουαρίου 1939, όταν εξέδωσε το διαβόητο «Νόμο περί Ευθυνών», ο οποίος συλλήβδην χαρακτήριζε εγκληματίες όλους τους υποστηρικτές της Β΄ Ισπανικής Δημοκρατίας. Τα υπολείμματα του στρατού των Δημοκρατικών άρχισαν να παραδίδονται στους Εθνικιστές ή να εγκαταλείπουν τις μονάδες τους και να επιστρέφουν στα σπίτια τους. Στις 27 Μαρτίου οι Εθνικιστές εισέβαλαν στη Μαδρίτη. Την 1η Απριλίου 1939 το Αρχηγείο του Φράνκο εξέδωσε χειρόγραφο ανακοινωθέν του ίδιου του Αρχιστράτηγου: «Σήμερα, με τον Ερυθρό Στρατό αιχμάλωτο και αφοπλισμένο, τα νικηφόρα τμήματά μας επέτυχαν τους τελικούς στρατιωτικούς σκοπούς των. Ο πόλεμος ετελείωσε.»²⁷ Αυτό ίσχυε για την Ισπανία. Τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη επρόκειτο πού σύντομα να μάθουν ότι η Μαδρίτη ήταν ο σημαντικότερος ενδιάμεσος σταθμός στην πορεία προς το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

1 Willard C. Frank, Jr. «The Spanish Civil War and the Coming of the Second World War», *International History Review*, τόμ. 9, αρ. 3 (1987), σσ. 368-409.

2 M. Blinkhorn, *Democracy and Civil War in Spain 1931-1936*, Λονδίνο 1988, σ. 31· G. Howson, *Arms for Spain: The Untold Story of the Spanish Civil War*, Λονδίνο 1998, σσ. 8-9, 28.

- 3 Ciano's Diary 1937-1938, Λονδίνο 1952, σ. 26· Ciano's Diary 1939-1943, Λονδίνο 1947, σ. 33.
- 4 P. Preston, «Mussolini's Spanish adventure: from limited risk to war», στο P. Preston και A. Mackenzie (επιμ.), *The Republic Besieged: Civil War in Spain 1936-1939*, Εδιμβούργο 1996, σσ. 21-51· J. Coverdale, *Italian Intervention in the Spanish Civil War*, Πρίνστον 1975, σσ. 25, 74, 79, 82, 388-389.
- 5 R. Whealey, *Hitler and Spain: The Nazi Role in the Spanish Civil War, 1936-1939*, Λέξινγκτον 1989, σσ. 72-94· C. Leitz, «Nazi Germany's intervention in the Spanish Civil War and the foundation of HISMA/ ROWAK», στο P. Preston και A. Mackenzie (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 53-85.
- 6 Ciano's Diplomatic Papers, Λονδίνο 1948, σσ. 44, 45-46, 53-54, 85-86 · Documents on German Foreign Policy 1918-1945 (DGFP), σειρά Δ', τόμ. 3, Λονδίνο 1951, σσ. 117, 230.
- 7 I. Maisky, *Spanish Notebooks*, Λονδίνο 1966, σ. 72.
- 8 Foreign Relations of the United States (FRUS), 1936, τόμ. Β', Ουάσινγκτον 1954, σσ. 447-452, 476-477, 481-482, 555-557· P. Preston, *A Concise History of the Spanish Civil War*, Λονδίνο 1996, σσ. 74-115· G. Howson, *ό.π.*, σσ. 21-27, 33-39, 52-53.
- 9 Documents on British Foreign Policy 1919-1939 (DBFP), σειρά Β', τόμ. 17, Λονδίνο 1979, αρ. 348.
- 10 P. Preston, *Franco: A Biography*, Λονδίνο 1995, σσ. 146, 148, 200-205, 207, 211-215· του ίδιου, «Mussolini's Spanish adventure», *ό.π.*, σσ. 21-51.
- 11 FRUS (1937), τόμ. Α', Ουάσινγκτον 1954, σσ. 259-260, 268-272, 278-179· M. Knox, *Mussolini Unleashed, 1939-1941: Politics and Strategy in Fascist Italy's Last War*, Καίμπριτζ 1982, σσ. 6-7, 288.
- 12 I. Maisky, *ό.π.*, σσ. 111, 125, 141.
- 13 Ciano's Diary 1937-1938, *ό.π.*, 3, 7-8.
- 14 *Ό.π.*, σ. 15.
- 15 P. Preston, *Franco*, *ό.π.*, σσ. 281-283, 287-289, 291-294.
- 16 *Ό.π.*, σσ. 164, 276, 283, 293, 301-305· M. Richards, «Civil War, violence and the construction of Francoism», στο P. Preston και A. Mackenzie (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 197-239.
- 17 Ciano's Diary 1937-1938, *ό.π.*, σ. 89.
- 18 DBFP, Γ: 3, αρ. 285, 326, 367.
- 19 Ciano's Diary 1937-1938, *ό.π.*, σσ. 126, 123.
- 20 C. Bowers, *My Mission to Spain: Watching the Rehearsal for World War II*, Λονδίνο 1954,

σ. 393· P. Preston, Franco, ό.π., σσ. 312-313.

21 T. Uldricks, «Soviet security policy in the 1930s», στο P. Finney (επιμ.), The Origins of the Second World War, Λονδίνο 1997, σσ. 169-178.

22 Ciano's Diary 1937-1938, ό.π., σσ. 165, 166, 183· DGFP, Δ: 3, αρ. 671, 672, 675, 676, 684, 686.

23 C. Bowers, ό.π., σ. 396.

24 M. Blinkhorn, ό.π., σ. 50.

25 P. Preston, Franco, ό.π., σσ. 310-316· G. Howson, ό.π., σ. 241.

26FRUS (1939), τόμ. Β΄, Ουάσινγκτον 1956, σσ. 503-504· G. Howson, ό.π., σσ. 242-245.

27 P. Preston, Franco, ό.π., σ. 322.